

7. Naicz T. Odzyskana niepodległość // Samsonowicz H., Tazbir J., Jepkowski T., Naicz Tomasz. Polska. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku. – Warszawa: Wydawnictwo ISKRY, 2003. – S. 415–576.
8. Pajewski J. Wokół sprawy polskiej. Paryż–Lozanna–Londyn 1914–1918. – Poznań, 1970. – 347 s.
9. Toporek M. Historia Polski. – Kraków: Korona, 1999. – 368 s.

* * *

УДК 314.151.3-054.74(477.7)«1944/1945»

М. Вакула

ОБЛАШТУВАННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР У ХОДІ ПРОЦЕСУ ДЕПОРТАЦІЇ ЗА МЕЖИ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА (1944 – 1945 РР.)

У статті на основі опублікованих документів і праць дослідників розглядається проблема депортації кримськотатарського народу та узагальнюються матеріали про його облаштування в місцях розселення за межами Кримського півострова. Акцентується увага на партійно-державних документах, у тому числі таємного характеру, в яких викладені основні заходи щодо репресованих народів повоєнної.

Ключові слова: кримськотатарський народ, Крим, депортація, Узбекика РСР, спецпереселенці.

XX століття характеризується новою формою політичного режиму-тоталітарним режимом, в умовах якого запроваджується всеосяжний контроль над суспільством і над особою зокрема. Швидкі суспільні зміни в СРСР у 1920-1950-ті роки відбувалися на основі ліквідації різних соціальних груп, класів, масових політичних репресій, депортацій народу, що призводило до порушення прав і свобод людини та громадянина.

Важливим аспектом у цій проблематиці є вивчення насильницького переселення народів, зокрема на прикладі кримських татар, у тому числі визначення правового, політичного, соціального статусу висланців у роки Другої світової війни та у повоєнний період в СРСР.

Проблеми історії кримськотатарського народу у повоєнний період знайшли достатньо широке висвітлення в історіографії. Процес депортації кримськотатарського народу розкривається у працях таких дослідників як В.Головченко [1], Р.І.Хаялі [7], А.І.Наберухін [4], Ю.Тищенко, Р.Хаялі [5,

6, 8]. Зокрема, йдеться й про життя депортованих в умовах «спецпоселень». Даний термін з службової термінології позначав статус проживання людей в умовах особливого режиму. Важливими джерелами для написання дослідження є також спогади сучасників, очевидців і жертв депортації [2, 3].

Узагальнена цифра виселених з Криму татар – 183155 осіб. Ця цифра в літературі вважається мінімальною і походить з доповідної записки Л.Берії Й.Сталіну від 4 липня 1944 р., у якій НКВС СРСР доповідав, що виселення з Криму спецпереселенців – татар, болгар, греків, вірмен – завершено. Усього було виселено 225 009 осіб, у тому числі татар – 183 155 осіб.

Прибулі спецпоселенці, оптимістично зазначалося в документі, розміщені в задовільних житлових умовах. Значна кількість розселених спецпереселенців татар залучені до роботи в сільському господарстві. З тексту записки випливає також, що під час депортації ніби то не було жодного смертного випадку. Дослідники висловлюють сумніви з цього приводу. Твердження – «всі татари до місць розселення прибули» – суперечить, наприклад, іншому офіційному повідомленню про 191 особу, померлих в ешелонах, які прямували з Криму до Узбекистану [4, с. 11.].

У довідці про рух спецпоселенців з Криму в 1944–1946 рр. зазначалося, що у перший період серед них загинуло 44 тис. 887 осіб., тобто 19,6%. Статистика, наведена у зведенні спецслужб Узбецької РСР, у 1944 р. серед спецпоселенців у республіці померли 16 052 особи (10%), у 1945 р. – 13 183 особи (9,8%) від загального числа депортованих [8, с. 15-16.].

Насильницьке переміщення кримськотатарського народу з батьківщини до Середньої Азії та інших місцевостей Радянського Союзу супроводжувалося його тотальним пограбуванням. Фактично конфіскувалося (хоча слово «конфіскація» офіційно не вживалось), усе рухоме й нерухоме майно депортантів. Кожній родині дозволялося взяти з собою, як це обумовлювалося постановою ДКО від 11 травня 1944 р., лише «особисті речі, одяг, побутовий інвентар, посуд та харчі в кількості до 500 кг».

До того ж раптовість звістки про виселення і короткий час зборів приголомшує впливали на мешканців, які в стані розгубленості не могли уявити, що брати з собою в першу чергу. Грошей майже ні в кого не було: всі заощадження були витрачені під час окупації, а рештки «підчистила» передплата на третю державну воєнну позику, розпочату 5 травня 1944 р., яка мала в Криму, за офіційними повідомленнями, «величезний успіх» [6, с. 267]. Тому чимало сімей зазнавало в дорозі

великих додаткових труднощів, котрі для багатьох спричинили голодну смерть.

У результаті депортації у кримських татар було вилучено понад 80 тис. будинків, понад 34 тис. присадибних будівель, близько 500 тис. голів худоби, всі запаси продовольства, насіння, саджанців, корму для домашніх тварин, будівельних матеріалів, десятки тисяч тонн сільськогосподарської продукції.

Актом депортації була зруйнована система народної освіти. Кримськотатарська мова була поставлена поза законом. Культурні надбання народу, багатковікові пам'ятки кримськотатарської старовини віддавалися на розкрадання. Шляхом просторового переміщення населення та його майнового пограбування кримські татари, як нація, були позбавлені територіальних, матеріальних і культурних підвалин свого існування та розвитку [4, с. 12].

Розселення спецпереселенців проводилося в селищах, колгоспах, підсобних господарствах підприємств і в заводських селищах для використання робочої сили в сільському господарстві та промисловості. В областях для розселення спецпереселенців створювалися комісії у складі голови облвиконкому, секретаря обкому і начальника НКВС, які займалися здійсненням усіх організаційних заходів, пов'язаних з прийняттям та розміщенням прибулих спецпереселенців. Одночасно в кожному районі з цією ж метою організовувалися районні трійки у складі голови райвиконкому, секретаря райкому і начальника РВ НКВС.

Частину кримських татар було розміщено в областях і автономних республіках РРФСР, Казахській РСР. У перші місяці найвищі органи влади Узбецької РСР також прийняли ряд постанов, спрямованих на розв'язання проблем висланців. Серед них спільна постанова РНК Узбецької РСР і ЦК КП/б Узбекистану №323-104 с. від 13 липня 1944 р. У постанові об'єктивно зазначалося, що кримські татари розміщені й улаштовані незадовільно, не забезпечені житлом, медичним обслуговуванням і працевлаштуванням. Цією ж постановою керівники наркоматів, місцеві органи влади й управління республіки, керівники підприємств, колгоспів і радгоспів, новобудов були зобов'язані сприяти працевлаштуванню висланців. Зокрема, в документі підкреслювалося про необхідність «вжити рішучих заходів щодо якнайшвидшого працевлаштування висланців».

У місяцях нового розселення висланці були позбавлені виборчих прав і не могли бути членами професійних спілок за місцем роботи. Лише через рік, у травні 1945 р. керівництвом ВЦРПС було дано роз'яснення, після якого спецпереселенці дістали можливість вступати до профспілок.

У подальшому найвищими радянськими і партійними органами Узбецької РСР, зокрема РНК УзРСР від 30 вересня і ЦК КП(б) Узбекистану від 4 жовтня 1944 р. було прийнято спільні постанови «Про трудове і господарсько-побутове облаштування спецпереселенців кримських татар». Особливу увагу було приділено забезпеченню висланців житлом. На це націлювала постанова РНК Узбецької РСР і ЦК КП(б) Узбекистану №402-51с. від 16—24 березня 1945 р. Відповідно до постанови ДКО від 25 вересня 1944 р. «Про розрахунки із спецпереселенцями з Криму за прийняті у них в місцях колишнього мешкання зерно, худобу, птицю, вовну та шкіряну сировину і заходи допомоги щодо їх якнайшвидшого господарсько-побутового облаштування» в місцях розселення передбачалося забезпечити спецконтингент промисловими і продовольчими товарами [5, с. 66-67]. Слід акцентувати увагу на тому, що місячний пайок працюючого висланця складав 8 кг 200 грамів борошна, 2 кг круп. У подальшому місцеві органи влади й управління займалися забезпеченням людей, що перебували, присадибними ділянками й надавали допомогу місцевими будматеріалами [7, с. 22].

Після масової депортації народів в СРСР, у тому числі кримських татар, з'явилася необхідність урегулювання правового статусу висланців. Таким нормативно-правовим актом стала постанова РНК СРСР «Про правове становище спецпереселенців», прийнята 8 січня 1945 р. У документі наголошувалося, що спецпереселенці користуються всіма правами громадян СРСР, за винятком обмежень, передбачених цією постановою [5, с. 68]. Зокрема всі працездатні спецпереселенці зобов'язані були займатися суспільно корисною працею. З цією метою місцеві ради депутатів трудящих за узгодженням з органами НКВС мають організувати працевлаштування. За порушення трудової дисципліни спецпереселенців притягують до відповідальності відповідно до чинних законів. Спецпереселенці не мають права без дозволу коменданта спецкомендатури НКВС виїжджати за межі району розселення, що обслуговується даною спецкомендатурою, оскільки самовільний виїзд розцінюється як втеча і спричинює відповідальність у кримінальному порядку. Спецпереселенці зобов'язані суворо дотримуватися запровадженого для них режиму і громадського порядку в місцях поселення, підкорятися всім розпорядженням спецкомендатур НКВС. За порушення режиму і громадського порядку в місцях поселення спецпереселенці підлягають адміністративному покаранню у вигляді штрафу до 100 рублів або арештові до 5 діб [7, с. 23].

У період депортації спостерігалася велика кількість втеч із місць спецпоселень. На 1 жовтня 1948 р. за кримським контингентом (з

урахуванням вірмен, болгар, греків) числилося 8527 втеч. Уряд 21 лютого 1948 р. спеціальною постановою «Про заслання, висилку і спецпоселення» зобов'язав МВС встановити «режим повного припинення втеч». 28 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм Указом «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення у віддалені райони Радянського Союзу в період Великої Вітчизняної війни» встановлювала довічний термін виселення і призначала 20-річне покарання примусовими роботами за втечу та 5 років – за переховування [7, с. 25].

Що ж стосується режиму управління депортованими кримськими татарами, то варто навести доповідню Л. Берії від 29 травня 1944 р. про прибуття депортованих до Підмосковного вугільного басейну, у якій наголошувалося, що прибулих татар доцільно утримувати як і мобілізованих свого часу німців, тобто організованими загонами на шахтах, з розміщенням і охороною. Нарком внутрішніх справ СРСР дав згоду на цю пропозицію, поширивши ці правила й на кримських татар, які потрапили до Тульського вугільного басейну [1].

Щоб охарактеризувати умови, в яких проживали переселенці, ми звертаємося до свідчень тих, хто пережив депортацію. Тамара Протасова про умови свого проживання на спецпоселенні в Узбекистані розповідала, що голод, важкі погодні умови та сукупність ускладнених хвороб забирала життя тисяч людей [3, с. 175].

Спогади Леннара Ібраїм оглу Тизикова вказують на важкі умови розселення, безгрошів'я, поширення хвороб, що призвели до смерті його рідних, та відсутність можливості навчатися [2].

У цілком таємній доповідній записці №72604 заступнику наркома внутрішніх справ СРСР, комісару держбезпеки 2-го рангу Чернишову від 17 липня 1944 р. якраз йшлося про те, що постійно зростала кількість випадків захворювання малярією та шлунково-кишковими хворобами, а в деяких районах хвороби набули форми епідемії. Серед причин вказувалися відсутність профілактичних заходів, вживання сирі води, немитих овочів та антисанітарного стану помешкань. Запобіжні заходи не здійснювалися через відсутність бактеріофага [9, с. 575]. Проаналізувавши зміст цієї доповідної, стає зрозумілим, чому вона має гриф «цілком таємно».

Політика етноциду щодо депортованих етносів Криму не обмежувалася лише їх виселенням за межі етнічної території. Було здійснено комплекс протиправних заходів, спрямованих на знищення історичної пам'яті, мови, культури і самосвідомості депортованих народів. Відразу після виселення «антирадянських елементів» з півострова розпочалася ліквідація всього, що нагадувало про етноси, які

колись населяли Крим. Відбувалася майже цілковита зміна топоніміки півострова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Головченко В. Депортація кримськотатарського народу 1944 р. – прояв злочинної сутності національної політики сталінізму / В.Головченко [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/deportatsiya-krimskotatarskogo-narodu-1944-r-proyav-zlochinnoi-sutnosti-natsionalnoi-pol>.
2. Из спогадів Леннара Ібраїм оглу Тизикова, кримського татарина, 1936 р.н. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kirimtatar.com/mdex.php?option=com.content&task=blogcategory&id=50&Itemid=403>.
3. Кримські татари. 1944–1994 рр. Статті, документи, свідчення очевидців / за ред. Ю. Данилюка. – К.: «Рідний край», 1995. – 329 с.
4. Наберухін А.І. 1944 рік: дегатаризація Криму / А.І.Наберухін // Кримські татари 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995. – 245 с.
5. Хаялі Р.И. Спецконтингент: кримский народ в условиях трансформации советской этнополитики (1944-1967 гг.) / Р.И.Хаяли. – Симферополь : ДОЛЯ, 2006. – с. 168.
6. Хаялі Р. Образование, религия и культура крымских татар в условиях режима спецпоселений 1944-1956 гг. / Р. Хаяли // Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры: материалы междунар. конф., Симферополь 28 – 29 мая 1999 года. – Симферополь, 2001. – с.266-272.
7. Хаялі Р. Депортація кримських татар та регулювання організації режиму їх спецпоселень (1944-1948) / Рустем Хаялі // Юридична Україна. №3. – К., 2013. – с. 21-26.
8. Хаялі Р. І. Кримськотатарський народ в умовах депортації (1944–1967 рр.) Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 // Р.І.Хаялі; Зап. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – 17 с.
9. Сталинские депортации: 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А.Н.Яковлева; Сост. Н.Л.Поболь, П.М.Полян. – М.: Международный Фонд «Демократия»; Материк, 2005. – 827 с. Режим доступу: https://docs.google.com/file/d/0B96SnjoTQuH_QzZNdDhNd1dNYjg/edit?usp=sharing

* * *